

આનાય શ્રી વિજયકલ્યાણસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન

પ્રવચક ધર્મરાજ મુનિ શ્રી દુર્લભવિજયજી મહારાજ

નાનાનુ નામ રામચંદ (ઉર્ ડાદાભાઈ) હતુ ત્રિભુવનમાં
 નાની ઉમરમાં જ દેવવૈક થયા બે પુત્રો અને એક પુત્રી તેમજ
 પોતાના પત્નિ અને પોતે ત્યાં ડાદાભાઈ છ મહિનાના થયા
 ત્યાં પિતાશ્રી કામરશીમાં સ્વર્ગવાસી થયા હવે કુટુંબનો
 ભરણ પોષણ અને સસાર અસાર જીવનદાર ઇશ્વરભાઈ ઉપર આપ્યો
 ડાદાભાઈએ પોતાના ગામ પાલડીમાં બે ચોપડીનો અભ્યાસ
 કર્યો ડાદાભાઈ ૧૫ વર્ષની ઉંમરે પોતાના લાખણી મામા તેમજ
 રાજપુરમાં પોતાના બેન મેનાબેનને ત્યાં રહ્યા ૧૭ વર્ષની ઉંમરે
 પાલનપુરથી અમદાવાદ આવ્યા દોરીવાગની પોળમાં રહેતા
 શેઠ મોહનલાલ મગનલાલ ઝવેરીનાં ઓળખાણ થઈ એમને
 ત્યાં જ ડાદાભાઈ રહ્યા અને એમના કુટુંબમાં દ્વંધ સાકરની જેમ
 જાગી ગયા શેઠ મોહનભાઈને ડાદાભાઈ વિના ચાલે નહિ
 કારણ કે ડાદાભાઈ મિલનસારી અને આનંદીહતા ધર્મની સર્વ
 શુભ પ્રવૃત્તિ સાથે રહીને જ કરતા ડાદાભાઈ ધર્મધ્યાનમાં ખૂબ
 આગળ વધ્યા તેથી તેમને સસાર અસાર લાગ્યો અમદાવાદમાં
 જગુભાઈને વડે ૫૦ આં શ્રી નિતિસૂરી મં નાં પાસે ઉપ
 ધાન કર્યાં, અને માગ પહેરી ઉં ધર્મવિજયજી મં સાં પાને
 દોઢ મામનુ યુગ પ્રધાન તપ આયબિલથી કયું વર્ધમાનતપનાં
 પચ્ચીસ ઓળી, વિચારધાનક તપની ઓળી આયબીવધી કરી
 નવપદની ઓળી તેમજ ઉજમકુંડની ધર્મચાળામાં ચોસડ પહોર
 પૌવધ સાથે અર્ઘ્યાની તપસ્યા કરી એવી અનેક આરાધના કરી
 પછી પાલીતાણામાં ૫૦ આં નિતિસૂરી મં સાંની નિધામાં

પરમ સુખની પ્રાપ્તિ

આ જગતમાં સર્વ જીવે એકાન્ત સુખની અભિલાષાવાળા છે. છતાં અભિલાષા માત્રથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. સુખને પ્રાપ્ત કરવા પુરતો પથ પસંદ કરે છે, છતાં સુખ મેળવી શકતું નથી. કારણ કે ધર્મને છોડીને કંઈ પણ પઠાથું સુખ-એકાન્ત સુખ આપી શકે તેમ છે જ નહિ.

આજ સુધી પ્રત્યેક જીવે અનતાનત ભવે. કર્યા, કેટલીયવાર વહેંચે મનુષ્યના ભવે પ્રાપ્ત કરી દેવતાઓના રત્નચક્રિત મહેલો, વિવિધ વસ્ત્રાભૂષણો અને પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને લોભ્યા, પુત્રો, મિત્રો અને સ્વજનોથી સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો,

પ્રમાણ સાહિત્ય

૧ તમાન સમયમા ત્રિભુવન ઉપકારી પરમાત્મા મહાવીર
સ્વામીનુ શાસન ચાલે છે પ્રભુ મહાવીરના હવે નહન
મુનિના જવમા વિશ્વના નવં છયોનુ કસ્યાણ કરવાની પ્રજા
જાવનામી જે તીયં કર નામકર્મનો નિકારિયત બધ કયો તેનો
ઉદય ત્રીજા મહાવીરસ્વામીના જવમા તીયં કરપણારૂપે થયો

શ્રી મહાવીરસ્વામીજી ત્રીશ વર્ષ ગૃહવાસમા રહ્યા, ત્યારબાદ
સઘમ સ્વીકારી બાર વર્ષ અમદા ઉપસર્ગો સહન કરી બાજથી
(૨૦૨૯ + ૪૭૦ + ૩૦ =) ૨૫૨૯ વર્ષ પૂર્વે તેઓશ્રીએ વૈશાખ
શુક્લ દશમીના દિવસે ચાર ધાતીકર્મનો કામ કરી નિર્મળ
કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું

કરી, તેમા જેની મર્વ પ્રથમ રચના કરી તેને ' પૂર્વ ' કહેવામા આવે છે ત્યારબાદ સર્વ પ્રથમ આચારાગ આદિના ક્રમે અ ગોની ગોઠવણ થાય છે

શેષ ગણધરોએ પોતપોતાના નિર્વાણકાળે પોતપોતાનો પરિવાર પચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજીને અર્પણ કરેલ તેવી શ્રી મહાવીર પ્રભુના શાસનમા વતમાનકાળે જે કઈ વિચમાન છે તે સર્વ શ્રી સુધર્માસ્વામીજીની પર પરાતુ છે

બારમા અગ દર્શિવાદમાથી પૂર્વ આદિનો ક્રમે ક્રમે વિચ્છેદ તા કેટલેક કાળે સર્વથા દર્શિવાદનો વિચ્છેદ થયે

દુષ્કાળ આદિના કારણે આવૃત્તિ ન થતા જ્ઞાન બુદ્ધિવા દારુ સમયે પ્રથમ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીની નિશ્રામા પાટલિપુત્ર ને ત્યારબાદ સ્કદિલાચાર્ય તથા નાગાર્જુનના સ્મરન સ્મરન વ લભિમા વાચનાએ થઈ

છેવટ શ્રી મહાવીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી ૯૮૦ સ્મરન શ્રી દેવદિગ્ધિનો નિશ્રામા

જેમાના મુખ્ય મુખ્ય નીચે મુજબ છે

(૧) પૂ ઉમાસ્વાતિજી મ જેમણે તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર વગેરેની રચના કરી છે જેમની 'દુ કાણુમા ધણુ જણાવવાની શક્તિ'ને આજ હેમચ દ્રમૂરજીએ ઉપોમાસ્વાતિ મ ગૃહીતાર' કહી સર્વશ્રેષ્ઠ જણાવેલ છે

(૨) આ મિહનેન દિવાકરજી જે જાતે મહાવિદ્વાન પ્રાદ્યણુ હતા પણ આજ વૃદ્ધવાદિમૂરજીથી શાસ્ત્રાર્થમા પરાભવ પામવાથી તેઓશ્રીના શિષ્ય થયા હતા આ આચાર્યશ્રીએ જૈન માર્કિત્યમા સર્વ પ્રથમ ન્યાય ઉપર કેન્દ્રીક ગ્રંથો લખ્યા ન્યાયાવતાર ગ્રંથમા માત્ર ૩૨ શ્લોકમા ન્યાયના મમત્ર પ્રદેશને આવરી લીધો છે સુન્મતિતક મા ત્રણ કાળમા દાર્શનિક વિષયોનું પુણ સૂક્ષ્મતાથી નિરૂપણ કર્યું છે જેના ઉપર શ્રી ઉપા યશે વિજયજી મ સાહેબે વિસ્તૃત ટીકા રચેલ છે આ ઉપરાંત કથ્યાણુ મ દિર સ્તોત્ર વગેરેની રચના કરેલ છે કવિ તરીકે તે અદ્વિતીય હતા

(૩) આ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ જ્યોત્ષી જાતે પ્રાદ્યણુ હતા મર્વ વિદ્યાઓના તેઓશ્રી જ્ઞાતા હતા તેમની વિદ્વત્તાનું તેમન ઓટણુ ગૌરવ હતું કે જેને લીધે 'દુ જે ન જાણતા હોઈ તે જો કોઈ બીજો જાણતો હોય તો તેને મારા ગુરુ તરીકે સ્થાપુ' એવી શીવણુ પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી હતી

એક સાધ્વીજી મથી ઉચ્ચારાયેલ પ્રાકૃત ગાથાને તાત્પર્યાર્થ પેતે સમજી ન શકવાથી સાધ્વીજી મ સાહેબે જતાવેલ આચાર્ય મ પાતે તેનો ભાવાર્થ સમજી પ્રતિજ્ઞાનુસાર તેમની પાતે

પણ તેમની અનુપમેય કૃતિ છે જેની ઉપર તાર્કિક શિરોમણિ મહિલસેને 'સ્વાદુવાદ મજરી' નામે વિસ્તૃત ટીકા રચેલ છે જે આજે તર્ક વિષયમાં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ પૂર્વકનો હોઈ શ્રેય તનીકે ગૌરવ લે છે

(૫) ઉપા ધ્યોવિજયજી મં જેમની તર્કશક્તિ સવભવા વાદીઓને મૂગા બનાવે છે જેમની અનેકાનેક કૃતિઓ આગમ જેટલું મહત્વ પામેલ છે, જેમની કૃતિઓમાં 'પ્રતિમાશતક' શ્રેય અનન્ય આકર્ષણ કરે તેવો છે અદ્વૈતશાસ્ત્રી વિવરણ, જ્ઞાન બિંદુ જ્ઞેત તર્કભાષા, આત્મખ્યાતિ, ન્યાયબિંદુ આદિ અનેક શ્રેયોત્તુ તેઓશ્રીએ પોતાની આગવી પ્રતિભાથી સજ્જન કર્યું છે

જેઓશ્રીએ કાશી આશ્રામાં ન્યાયવિચારદ ન્યાયાચાર્યનું બિરૂદ મેળવ્યું હતું

આ ઉપરાંત શ્રી વાહિદેવસૂરિજીનો પ્રભાષ્યનય તત્વાલોકા લોકાર, શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીના કમંડલો, ઉપા ધર્મસાગરજીનો કુપક્ષકૌશિક સહઅકિરણ, ઉપા વિનયવિજયજી મંશ્રીનો લોક પ્રકાશ આદિ અનુપમેય સજ્જન છે જેમાં જ્ઞેત ધર્મના મર્મ પાસાઓની વિવિધ રીતે વિચારણા કરેલ છે

ભગ્નિરમમાં પણ અનેક પૂજ્યોએ વિવિધ સજ્જનો કર્યા છે જેમાં ચિદાનંદજી તથા આનંદધનજીના પદો, દેવચંદ્રજી, માન વિજયજી, ઉદયરાજ આદિ કૃત યોગિશ્રીઓ આદિ આજે લોક જન્ય રી રહેલ છે

તત્ત્વ મીમાંસા

જ મત જોટલે શું ? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે શાનાથી બનેલું છે ? આવા પ્રશ્નો થાય તે અસ્વાભાવિક નથી.

શાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારતા જોમ જણાય છે કે જગત્ માત્ર બે જ તત્ત્વનું છે તે તત્ત્વ છે (૧) જડ અને (૨) ચેતન.

આ બેને સામાન્યથી દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે, દ્રવ્યની બ્યાખ્યા કરતા શ્રી ઉમાસ્વામિજી મ. તત્ત્વાર્થાધિગમ સત્રમ જણાવે છે કે 'ગુણર્પણ્યવદ્ દ્રવ્યમ્' જેની અદર શુષ્ક અને પર્યાયો રહે તે 'દ્રવ્ય'

2
;

અતરાય કર્મ પાત્ર પ્રકારે બાધે છે અને તેના માઠા કૃષ્ણ પક્ષ પાત્ર પ્રકારે ભોગવે છે

આ પ્રમાણે યથામભવ આઠ આદિ પ્રકૃતિનો બધ તે પ્રકૃતિ બધ કહેવાય છે

(૨) સ્થિતિજ બધ - જે કર્મ આત્મા સાથે જ્યારે ચોટે છે ત્યારે તે કર્મ આત્મા ગાયે કેટલા કાળ સુધી ગહેશે તેની જે કાવમર્યાદા નહીં થવી તે સ્થિતિજ બધ

આ કર્મો જ્યારે બધાય છે ત્યારે તે પ્રકૃતિના બધની સાથે જ્ય-જ્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી આ કર્મ આત્મા ગાયે કેટલા કાળ સુધી ગહેશે તેની મર્યાદા નહીં થઈ જાય છે અને તેને જ સ્થિતિજ બધ કહેવામા આવે છે

(૩) રમજ બધ - પ્રકૃતિજ બધ અને સ્થિતિજ બધની સાથે તે કર્મની તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ અથવા મદ, મદતર કે મદતમ ઇત્યાદિ રીતી જે ચખાડવાની શક્તિનુ નિર્માણ થવુ તે રમ બધ આ રમજ બધને અનુભાગજ બધ અથવા અનુભાવજ બધ પણ કહેવાય છે

(૪) પ્રદેશજ બધ - જ્યારે કામધુવર્ગવા આત્મા સાથે ચોટે છે ત્યારે તે તે કર્મના બાગે કેટલા દલની વહેચણી કરવી તેનુ પ્રમાણ નહીં કરવુ તે પ્રદેશજ બધ

આ ચારે બધભેદોથી બધાયેલ કર્મ જ્યારે અનુભવવામા આવે છે ત્યારે તે તે કર્મના ઉદયને અનુસારે જ સસારમા વિચિત્રતાને બજનારો થાય છે

ઉત્તર-આત્માનો બિધ્વંગમન સ્વભાવ હોવા છતાં મહાકારી કારણરૂપ ધર્માસ્તિકાય અલોકમા ન હોવાથી આત્મા અલોકમા જતો નથી, લોકના અનભાગે અટકી જાય છે

લોકના અનભાગે બિરાજમાન મિદ્ધાત્માને શરીર હોતું નથી તેથી એમનું દરથ સ્વરૂપ હોતું નથી, પરંતુ તેમના આત્મ પ્રદેશોનો વિભાર પૂર્વના દેહની અપેક્ષાએ કુંભાગ પ્રમાણ હોય છે મિદ્ધ આત્મા ત્યાં પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમા-નિજન દમા પીન હોય છે

જગતના જીવ માત્રનું શુદ્ધ સ્વરૂપ મિદ્ધાત્મા મમાન છે પરંતુ અનાદિ દોષોના જલથી આજે તે ખ્યાલમા પણ આવતું નથી આત્મા એવો જધી પરાધીન થઈ ગયો છે કે તે પોતાનું મામર્યું ભૂલી જડનો દોરવાયો દોરાયે જાય છે કૃત્ય અકૃત્યને ભૂલી જાય છે અતિ અધમ કોટિના કાર્યો પરમ આનંદથી કરે છે પરિણામે કર્મસત્તા તેની ઉપર પાયે ભરાઈ તેના તે તે કાર્યનો ભરવો આવે છે

કર્મમત્તા એ વિશ્વની મદાસત્તા છે તેની મત્તા ચોમેર ફેલાયેલી છે બાલથી માટીને વૃદ્ધ, એકેન્દ્રિયથી માટી પચેન્દ્રિય મધ્યા તેની આજ્ઞાને અનુસરે છે સુખ-દુઃખ, યૌવન જરા, જીવન અને મરણ આ બધું કર્મને આધીન છે

કર્મમત્તાનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાતી છે કોઈની પણ ગ્રેહ-શરમ માયા અર્પીને અનુસારે પોતાનો ન્યાય આ

પ્રમાણ જે બેરે છે (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) પરોક્ષ

તાત્ત્વિકબેદ ન હોવા છતાં અહિં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયક જ્ઞાનમાં આગમિક દૃષ્ટિથી તાકિંક દૃષ્ટિ કંઈક બિન પડે છે

આગમિક વિચારણાને અનુસારે પ્રત્યક્ષનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે ' અદ્યતોતિ વ્યાપ્નોતિ વદાર્યાન્નુ ઇતિ અદ્ય ' પદાર્થોને જે વ્યાપ્ત કહે-જાણે તે અક્ષ અર્થાત્ આત્મા અને આત્મ સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ 'અક્ષય્ય પ્રતિગતમ્-પ્રત્યક્ષમ્' અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો કે મનની અપેક્ષા વિના આત્મ સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ

આ વિચારણાથી લોકવ્યવહારમાં જેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા થતું જે સાક્ષાત્ જ્ઞાન તં પ્રત્યક્ષની કોઈમા ગણાતું નથી પરંતુ અનુમાનાદિની જેમ તં પણ પરોક્ષ કોઈમા જ ગણાય છે

ત્યારે તાકિંક વિચારણાને અનુસારે તો ' સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષમ્ ' વિશિષ્ટ સ્પષ્ટતાવાળું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એમ જણાવેલ છે તેમજ આગમ જણાવે છે કે 'તદ્ દ્વિવચનમ્ સામ્યવહારિક પરમાર્થિક ચ' અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જે પ્રકારનું છે સામ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ,

ત્યાં બાદ ઇન્દ્રિયાદિ સાધનોથી જે જ્ઞાન થાય તે સામ્ય વહારિક પ્રત્યક્ષ અને બાદ ઇન્દ્રિયાદિ સાધનોથી નિરપેક્ષ આ સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ જણાવેલ છે

મહિત કરેલ પદાર્થનું અવધારણ, અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક જે
 ૧ જોધ ત અધાય તે પણ પૂરોક્ત રીતે છ પ્રકાર છે

૪ નિશ્ચય સ્વરૂપ જોધને જે સ્થિર કરવો-ધારી રાખવો તે
 ૫ ધારણા તે પણ પૂરોક્ત રીતે છ પ્રકારે છે

આ ધારણા (૧) અવિચ્યૂતિ (૨) વાસના અને (૩) સ્મૃતિના
 બેદથી ત્રણ પ્રકારે પણ છે

નિશ્ચયસ્વરૂપ જોધને ધારી રાખવો તે ઉપયોગથી ચૂકવું
 તે (૧) અવિચ્યૂતિ (૨) અવિચ્યૂતિ અને સ્મૃતિ વચ્ચેના
 ૩ તે જોધની જે વાસના-સંસ્કારો તે વાસના અને (૩)
 ન વિવચના મસ્તકાને અગૃહ કરવા, સ્મરણમા લાવવા તે

રીતે મતિજ્ઞાન સામાન્યથી જે પ્રકારે, ચાર પ્રકારે,
 પ્રકારે અને વિશેષ રીતે વિચારતા બહુ આદિ બેદથી
 ને ૩૪૦ બેદે પણ થાય છે

૧૧ તે મતિપૂર્વક થાય છે તે સામાન્યથી ચૌદ અથવા
 છે થી તન્મ ની મૂલમા છુનજ્ઞાન (૧) અગ્રબાદ્ય અને
 પ્રવિષ્ટ નેદ બતાવી અગ્રબાદ્ય અનેક
 ને અ તાગુ (દ્વાદશાંગી ૩૫) જળાવેવ
 રેવે નિમિત્તક, અનુમાન નિમિત્તક
 ને જળાવેવ છે

જ્ઞાન એ ધર્મ કંઈ છે (૧) અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને (૨) સ્વ-પરનો બ્યવમાય જ્ઞાનનું આધ્યાત્મિક ફળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે જે તાર્કિક મેત્રમા મુખ્યત્વે વિવક્ષિત નથી

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને પદાચનું જ્ઞાન એ તો એક સિદ્ધાન્ત એ ભાગ છે

જૈન દર્શનમા જ્ઞાન એ આ માનેા મુખ્ય ગુણ છે આ જ્ઞાનની પૂર્વાવસ્થા પ્રમાણ કહેવાય છે અને ઉત્તરાવસ્થા ફળ છે પરંતુ આત્મા પ્રમાણ અને ફળ બન્ને કૃપથી પરિણતિ કંઈ છે એથી પ્રમાણ અને ફળ અભિજ્ઞ માને છે વગી કાર્ય અને કારણકૃપથી ફળભેદ અને પર્યાયભેદ થવાથી તે ભિન્ન છે

અસ્વસ્ત્રેદીજ્ઞાન, સશય, વિપર્યય અનધ્યવસાય ત્યાદિ પ્રમાણાભાગ છે કારણ કે તેના દ્વારા પ્રવૃત્તિના વિષયનું યથાર્થ દર્શન થતું નથી

નયાયિકા પાગ હેત્વાભાસો માને છે, જ્યારે જૈન દર્શન કારોમા આચાર મિદ્ધતેને (૧) અસિદ્ધ, (૨) વિરુદ્ધ અને (૩) અનૈકાન્તિક આ ત્રણ હેત્વાભાસો માનેલ છે

આ રીતે અન્ય દર્શનોથી વિતરણ એવું પ્રમાણનું સ્વરૂપ જૈન દર્શનની માન્યતાને અનુમારે મામાન્યથી કદ્ય ત્યા કેર્લ સ્થળે વિવક્ષાભેદ પડ્ય છે જે અન્ધ શ્લેથી વિસ્તૃતપણે અજુને ઉપયોગી છે

વિશ્વના વિરાટ સ્વરૂપને જાણવાનો પ્રકાર તે સ્યાદ્વાદ છે, કે જેમા વિવક્ષિત ધર્મોને જાણીને પણ અન્ય ધર્મોનો નિષેધ કરવામા આવતો નથી તને ગૌણ અથવા અવિવક્ષિત સ્વરૂપે સ્વીકારવામા આવે છે, અને આ રીતે સંપૂર્ણ વસ્તુને મુખ્ય-ગૌણ ભાવથી સ્પર્શવામા આવે છે

સ્યાદ્વાદનો પર્યાયવાચક શબ્દ અનેકાતવાદ છે શ્રી હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ જણાવે છે કે ‘સ્યાદ્વાદાદિત્તિ અનેકાતવાદાત્’ એટલે સ્યાદ્વાદ કે અનેકાતવાદ સ્વરૂપથી એક જ છે, છતાં અપેક્ષા વિશેષે ક્યારેક તેમા નજીકે ફેરફાર પણ જાણી શકાય છે

મનુષ્યની દૃષ્ટિ જ્યારે અનેકાત તત્ત્વોનો સ્પર્શ કરનારી જાય છે ત્યારે તેની સમજાવવાની શૈલી પણ અદ્વિતીય જ હોય છે તે એમ વિચારે છે કે મારે તે શૈલીથી વચન પ્રયોગ કરવા એછાએ કે જેનાથી વસ્તુતત્ત્વનું યથાર્થ પ્રતિપાદન થાય

આ શૈલીના નિર્દોષ પ્રકારની આવશ્યકતાએ “સ્યાદ્વાદ”નો આવિષ્કાર કરેલ છે “સ્યાદ્વાદ”મા ‘સ્યાદ્’ શબ્દ પ્રત્યેક વાક્ય સાપેક્ષ હોય છે તેનું સૂચન કરે છે “સ્યાદ્ અસ્તિ” વાક્યમા ‘અસ્તિ’ શબ્દ વસ્તુના અસ્તિત્વ ધર્મનું મુખ્ય રૂપથી પ્રતિપાદન કરે છે, તે ‘સ્યાદ્’ શબ્દ તેમાં રહેલ ‘નાસ્તિત્વ’ આદિ શેષ અનત ધર્મોના મહુભાવનું સૂચન કરે છે અર્થાત્ વસ્તુ ‘અસ્તિ’ માત્ર જ નથી, તેમા ગૌણરૂપથી ‘નાસ્તિત્વ’ આદિ ધર્મો પણ વિદ્યમાન છે

મનુષ્ય અદ્વતી પ્રાત્ની છે તેથી ન્ની દૃષ્ટિમા અન્ય મારનું

અનેક યુદ્ધો ખેવનાર, બધ કર શત્રોના આધાનો સદન કરનાર પણ શ્રમણ જીવનના પાવનમા મદ બની જાય છે આથી જ ગૃહસ્થોને માટે (જે આત્માઓ શ્રમણ જીવનનું પાલન કરવા સમર્થ નથી તેઓ માટે) જ્ઞાનીઓએ શ્રાવક ધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે કે જેથી તે આત્માઓ શ્રાવક ધર્મનું સુદરતયા પાલન કરી કમલ અનામદિભાવ કેળવી મર્વ વિરતિનું પાવન કરવા મમર્થ બની શકે છે

શ્રમણ જીવન સ્વીકારવા ઇચ્છનાર દરેક વ્યક્તિઓએ બાહ્ય માધનો જેવા કે-સાખોની માવ-મિલકત, પોટર ગાડી, બગેચો, સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર, સગા-મજાધીઓ વગેરે અને અભ્યંતર સાધન મૂર્છા, વિષય કપાયો વગેરેનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે અને શ્રી વીનરાગ પરમાત્મા આ જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપણા કરેલ ત્રિકાલાગ્રાધિત જિન આણ્વા-જિનચાસનનું ચરણ સ્વીકારી સર્વ વિરતિના પાવન પથે પ્રયાણ કરવાનું હોય છે

જેથી શ્રમણ જીવન સ્વીકારનાર આત્માઓ બાહ્ય અભ્યંતર સાધનોને છોડી મૂર્છાદિનો ત્યાગ કરી ગુરુવર્યોની સમીપે સ્થાયી સ્વીકારે છે, પચ મહાવ્રતમય સાધુજીવનના નિયમો પાલન કરવા તત્પર બને છે

આ રદ્યા તે પાચ મહાવ્રતો ..

(૧) ' મઠવાઝો વાળાવાવાઝો વરમણ ' આ પ્રથમ મહાવ્રત છે આ વ્રતથી નાના કે મોટા, મૂઝમ કે બાહર જીવે અપરાધી હોય કે નિરપરાધી હોય, તેમની બધે બધે કોઈ પણ રીતે હિંસા ન થઈ જાય તેવી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામા આવે છે

આ મનના રક્ષણ ખાતર મુનિ મહાત્માઓ કેઈ પણ વસ્તુ લેવા મુકવાના પ્રસંગે કે તેવા અન્ય પ્રસંગે રણજાળજી જસમુગ્ધો એમ રજા માગી તે ભૂમિ આદિનો ઉપયોગ કરે છે

(૪) 'મમ્માઓ મેટ્ટનાઓ વગમણ' મૈથુન એ સર્વ અનર્થોનું મૂલ છે અમખ્ય જીવોની હિંસાનું કારણ છે માટે જ્ઞાનીઓએ મૈથુનનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તેથી નવવિરત આત્માઓ આ પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરે છે કે 'હું યાવજજીવ ત્રિવિધે ત્રિવિધે મૈથુનનો ત્યાગ કરું છું'

માધુએ દેવી, માનુડી અને નિર્ધન માથેના મૈથુનનું અને સાધ્વીજીએ દેવ, મનુષ્ય અને નિર્ધન માથેના મૈથુનનું વર્જન કરવું જોઈએ

આ મનના રક્ષણ ખાતર મહાત્માઓ મૈથુન ન સર્ગના સાધનો સર્વથા તજે છે, નવવિધ ધ્રુવચર્યાની વાઠોનું પાલન કરે છે

જૈન દશનખરોએ મૈથુનને અનેક દોષોનું કારણ માનેલ છે નવ લાખ સની જીવો અને અમખ્ય અસંખ્ય જીવોના નાશનું સાધન માનેલ છે પાંચે મહામનનો બન મૈથુનમા જોવાયો છે

જ્ઞાનીઓ તો ત્યાગી જણાયે છે કે-કુટ્ટનને ઘાલ કરી તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો, બૂલની માફી માગવી પરંતુ મૈથુનનું નેવન થયું હોય અથવા તેના નિમિત્તાના પ્રસંગ બન્યા હોય તંતુ રમરણ પણ ન કરવું

કાંઠે છે સૂર્યામ્થી સૂર્યોદય પછીની બે ઘડી સુધી આહાર પાણી સર્વથા ત્યજે છે શક્તિ હોય ત્યાં સુધી એકાશન આયબીવ આદિ કરે છે

ધોમધજતા તાપમા ઉધાડા માધે અને અડવાણે પગે નિચરે છે છત્રી કે જોડાનો ઉપયોગ કરતા નથી કે કડકડની કડીમા અગ્નિ કે રત્નર્થ આદિ વાપરવાની ઇચ્છા ધરાવતા નથી

આવુ કઠોર સાધુ જીવન છે, કઠિન આલોચના છે જેથી આ જીવન 'લોહના ચણા ચાવવા જેવું' દુષ્કર ગણાય છે હતાંય પ્રભુશાસનની એ બલિહારી છે કે આવુ કડક આચરણ ભારતભરમા મેકઠો નહિ હજારોની સંખ્યામાં પાલન કરનારા પુણ્યાત્માઓ છે અધમારભર્યા આકાશમા ટમટમતા તારલિયા છે જે મહાપુણ્યની નિશાનીરૂપ છે

જે સાધુ જીવન પાળવા અસમર્થ છે છતાં ધર્મનું પાલન શક્ય અથે કરવા ચાહના રાખે છે તેવા વર્ગને ઉદેશી 'બાર મન'નું નિરૂપણ કરવામા આવેલ છે આ મનોનું પાલન કરનાર પુરુષવગને યાવક અને સ્રીવર્ગને શ્રાવિકા કહેવામા આવે છે

બાર મનો (૧) પાત્ર અભુક્ત, (૨) ત્રણ શુભ્રમન અને (૩) ચાર શિક્ષામતો, એ ત્રણ વિભાગમા વહેચાયેલ છે

(૧) મહામતોની અપેક્ષાએ નાના મતો હોવાથી આને અભુ= નાના મન (અભુક્ત) કહેવામા આવે છે તેના નામ આ પ્રમાણે છે (૧) રથૂલ પ્રાણાતિપાન વિરમણ મન, (૨) રથૂલ

જ્ઞાન ભાજીનારે આ આડ દોષો અવશ્ય વર્જવા જોઈએ

(૨) દર્શનાચાર —

જે પદાર્થ જેવા સ્વરૂપે હોય તે પદાર્થની તેવા સ્વરૂપે પ્રતીતિ કરવી તે દર્શન, મિથ્યા પ્રતીતિ મિથ્યા સ્વરૂપે હોવાથી દર્શન તરીકે અર્થ જણાવેલ નથી દર્શનને નિર્મલ રાખવા આચાર્ય સ્વયં તેના આડે આચારોનું પાલન કરે છે અન્યને પણ પાલન કરાવે છે તે આડ આચારો આ મુજબ છે

(૧) નિ શકિત -શાસ્ત્રવચનમા શકા કરવી નહિ

(૨) નિ મક્ષિત -અન્યમનની અભિલાષાથી પણ દૂર રહેવું

(૩) નિવિંતિગિરઠા-ધર્મ મળેથી ફળમા મદેહ ન રાખવો અથવા સાધુ સાધ્વીના મલિન ગાત્ર, વસ્ત્રાદિની દુર્ગંધા ન કરવી

(૪) અમૃદદષ્ટિ-જેન ધર્મ પ્રત્યે દંડના ધરાવવી

(૫) ઉપજુ દુષ્ટા-અમ્યકર્ત્વી કે સાધમિકના અસ્પૃશ્યતાથી પણ ગુદ્ધ મનથી પ્રશ્ન સા કરવી, જેવા બકિનથી ઉત્સાહિત કરવા

(૬) સ્થિરીકરણ-મદ યજ્ઞાવાળા અથવા યજ્ઞાથી પતિત બનેલને માગે લાવી ધર્મમા સ્થિરતા કરાવવી

(૭) વાત્સલ્ય-સાધમિક પ્રત્યે વાત્સલ્ય રાખવું, પ્રેમભાવ ધરાવવો

(૮) રત્નાવના-જિનશાસનની પ્રભાવના કરવી, મનાચરણ દુષ્ટર ક્રિયા આદિથી સદ્ધર્મને વિશેષતઃ પ્રાપ્ત કરવો.

૮ કાયગુપ્તિ-ઉક્ત ત્રણે પ્રકારના આચરણોથી કાયને નિયંત્ર કરી તપ-સયમાદિ સત્કાર્યમાં કાયને જોડવી તે

આ પાંચ મમિનિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એમ આઠ પ્રકારે ચારિત્રાચાર છે

(૪) તપાચાર -એમ મારીમા મળી ગયેલ (મિશ્રિત થયેલ) સુવર્ણાદિ ધાતુને અગ્નિમા તપાવવાથી તે ધાતુ માટીથી છુટી પડી પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેમ કર્મરૂપ મળથી (મિશ્રિત થયેલ) ખરડાયેલ જીવ તપશ્ચર્યારૂપ અગ્નિના પ્રયોગથી શુદ્ધ થઈ નિજરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે

તપ્યન્તે યેન વર્માણિ તત્ તપ-જેના દ્વારા કર્મો તપાવાય તે તપ

તપને જીવનમાં વળી લેવા તેના બાર આચાર જણાવેલા છે તેમાં મુખ્ય બે લેઈ છે (૧) બાહ્યતપ (૨) અભ્યંતર તપ

(૧) બાહ્યતપ-જે તપથી વ્યવહારમાં લોકો તેને તપસ્વી કહે, જે તપથી બાહ્ય શરીરને અસર થાય તે તેના છ લેઈ છે
૧ અનશન, ૨ ઊછોદરી, ૩ વૃત્તિસંશેષ, ૪ રમત્યાગ
૫ કાયકલેશ અને ૬ સંતીનતા

બાહ્યતપના આ જ છ આચારો ગણાય છે

(૨) અભ્યંતર તપ-જે તપથી વ્યવહારમાં તપસ્વી ગણાય નહિ જેનાથી બાહ્ય શરીરને ખામ અસર થાય નહિ અને કર્મો શીઘ્ર નાશ પામે તે તેના પાંચ છ લેઈ છે ૧ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨

જામે બચકર પીડા અને બળતરા, તેના જેવું છે અનુકુળ વિષયો સુખનો આભાસ કરાવે પણ શણુકર પછી તો તે જ વિષયો બચકર નરકાદિમા લઈ જઈ અનેક પ્રકારના દુ ખોનો અનુભવ કરાવે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે આ સમાર દુ ખરૂં છે દુ ખદૂળવાળો છે, અને દુ ખની પર પરાઓનો ખડકવો કરનાર છે

આ મમારમા માતા એ પુત્રી અને પત્ની પણ કોઈ બવમા થાય પત્ની કોઈ બવે માતા, પિતા, પુત્ર કે પતિ પણ બને, મેટલે બચકર આની વિવભના છે

આવી વિચારણાઓ દ્વારા સસારથી ઉબડી જવાય છે આને ભગતી અન્ય વિચારણાઓ પણ આમાં સમાવેશ પામે છે

૪ એકત્વ ભાવના —

દુ એકલો છું, મારું કોઈ નથી, જેને દુ મારાપણની બુદ્ધિથી જોઈ છું જેના માટે દિવસ ને રાત ટાઢ કે તડકો, ભૂખ કે તૃષ્ણાને દુ ગણકારતો નથી ને માતા, પિતા, પુત્ર કે પત્ની મારા દુ ખમાં જરાય મને સહાય કરનારા નથી, મરતો મને બચાવી શકે તેમ નથી જન્મ્યો છું એકલો અને જવાનું છે પણ એકલાએ જ જે કંઈ પાપ-પુણ્ય કરીશ તેના ફળ મારેજ ભોગવવાના છે કહેવાતા સગા તેમા જરાય ભાગીદાર નથી ઈત્યાદિ વિચારણાઓ એકત્વભાવની સૂચક છે

આ ભાવનાથી છુપ અનાસક્તભાવ કેજવી આત્માવદ બી બને છે

(૮) અપૂર્વકરણ—અપ્રમત્ત અવસ્થામાં સ્થિર થયેલ આત્મા પુરુષાર્થના પ્રગળા આલેખને આગળ વધી આ ગુણધ્યાનક પ્રાપ્ત કરે છે અહિં મોહનીય કર્મનો સર્વથા હાથ કે ઉપશમ કરવાની સપૂર્ણ તૈયારી થાય છે

(૯) અનિવૃત્તિ ગુણધ્યાનક—આ ગુણધ્યાને આવેલ આત્મા મોહનીય કર્મનો હાથ કે ઉપશમ કરવાનો આરંભ કરી સૂક્ષ્મ લોભને ઊડી શેષ કર્મનો હાથ કે ઉપશમ કરે છે

(૧૦) મૂકમ સપગાય—અહિં આવેલ આત્મા શેષ રહેલ મૂકમ લોભનો પણ અહિં ચરમ સમયે નાશ થાય છે અહિં સપાય એવે ક્ષાય થાય છે

(૧૧) ઉપશાન્ત મોહ ગુણધ્યાન—મોહનો સપૂર્ણતયા ઉપશમ કરી જ્યન્ય એક સમયથી યાવત અન્તર્મુદૂર્ત સુધી અહિં રહે છે પછી જે ક્રમે તે આગળ વધેલ છે તે જ ક્રમે પાછો પડે છે જયવા અહિં મૃત્યુ પામે તો આત્મા અનુત્તર વિમાને દેવ થાય છે

(૧૨) ક્ષીણમોહ ગુણધ્યાન—આ ગુણધ્યાને મોહનીય કર્મનો પ્રવથા હાથ થયેલ હોય છે સાથે અહિં અન્ય ધાતી કર્મનો પણ સર્વથા હાથ કરે છે આ ગુણધ્યાને ચિત્તયોગની પરાકાષ્ઠાએ પ્રફુલ્લધ્યાને અપરુદ્ધ થાય છે જેથી ધાતીકર્મો વિગુહિત્વ અભિમાનગી ભસ્મભાત્ થાય છે

(૧૩) સયોગીદેવલી—ધાતીકર્મનો હાથ થતાની સાથે જ આત્મા આ ગુણગણે આવે છે અહિં નિર્મલ સપૂર્ણતર કેવળ

એ વિચાર મત્ત નથી, હવના બે પ્રદેશો. ૪૭ પ્રદેશો, સખ્યાન પ્રદેશો, જમખ્યાત પ્રદેશો. યાવત એક પ્રદેશ થૂન હવના મવ પ્રદેશો. ૫૭ હવ છે એ પ્રમાણે કરી શકાય નહિ. ૫૭ સુપૂર્ણ વૈકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ પ્રદેશવાગો એ ૪ જીર કહેવાર છે.

આ પાડ ઉપરથી મનન કરી તિષ્ઠ્યશુભાચાર્યે એવો નિર્ણય કર્યો કે ત્યાં સુધી એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય ત્યાં સુધી રોષ મધજા પ્રદેશોને હવ ન કરી શકાય તેથી નક્કો થાય છે કે તે અતિમ પ્રદેશમા જ હવ છે માટે અતિમ પ્રદેશમા જ હવ માનવો જોઈએ એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યનો વિચાર કરીએ તો દરેક પદાર્થના અતિમ પ્રદેશો જ દ્રવ્ય માનવા જોઈએ. આ નિર્ણયને અનુસાર તેમણે “અન્ય પ્રદેશવાદ” ફેલાવવા તૈયાર થયા.

પરંતુ આત્મશ્લેષા નગરીમા મિત્રથી નામના ધાવકે કુરિયાનો સાધવો વગેરે વહોરાવવાના બહાને તેમને બૃહત્ત્રમજલી નિષ્પાશુપ્તે બૂલનો એકરાર કરી આલોચના કરી પુનઃ સ્વમશ્લેષા આગમન થયું.

(૩) આર્ય અપાદાચાર્ય - જગવાન મદ્દાવીર પરમા માના મુનિમનથી ૨૧૪ વર્ષ બાદ શ્વેનાઝિમનામની મદ્દાનગરીમા આર્ય અપાદાચાર્ય પધાર્યા, તેઓની વૈરાગ્યરસ મિત્રની વાળીથી લોકો ધર્માભિમુખ બન્યા. આર્ય અપાદાચાર્યે ૫૭ અનેક જો અપ્રમત્તભાવે કરાવી.

સહજી

૧. રેવમા મુનિઓને ‘યોમ’ અપાદાચાર્ય સ્વયં કરાવના.

એ વિચાર મત્ય નથી, જીવના એ પ્રદેશો, ત્રણ પ્રદેશો, સપ્ત પ્રદેશો, અસપ્ત પ્રદેશો. ચાવન એક પ્રદેશ ન્યૂન જીવના મર્વ પ્રદેશો પણ જીવ છે એ પ્રમાણે કરી ગણાય નહિ પણ સપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ પ્રદેશવાળો એ જ જીવ કહેવાય છે

આ પાક ઉપરથી મનન કરી તિષ્ઠગુમાચાર્યે એવો નિર્ણય કર્યો કે જ્યાં સુધી એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય ત્યાં સુધી શેષ મધળા પ્રદેશોને જીવ ન કહી શકાય તેથી નક્કાં ધાય છે કે તે અતિમ પ્રદેશમા જ જીવ છે માટે અતિમ પ્રદેશમા જ જીવ માનવો જોઈએ એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યનો વિચાર કરીએ તો દરેક પદાર્થના અતિમ પ્રદેશો જ દ્રવ્ય માનવા જોઈએ આ નિર્ણયને અનુસાર ત્યો “અન્ય પ્રદેશવાદ” ફેલાવવા તૈયાર થયા

પરંતુ આ મહદ્દવા નગરીમા મિત્રશ્રી નામના આવકે કુરિયાનો સાથવો વગેરે વહોરાવવાના બાજુને તેમને જીવ નુમજીવી તિષ્ઠગુપ્તે ભૂલનો એકરાર કરી આલોચના કરી પુનઃ સ્વગમ્ભમા આગમન કર્યું

(૩) આર્ય અપાદાચાર્ય - ભગવાન મદાવીર પરમા માના મુનિગમનથી ૨૧૪ વર્ષ બાદ વેતામ્બિગ નામની મદાનગરીમા આર્ય અપાદાચાર્ય પધાર્યા, તેઓનાં વેતાચર્ય મિત્રની વણીથી અનેક લોકો ધર્માભિમુખ બન્યા આર્ય અપાદાચાર્યે પણ અનેક ક્રિયાઓ અપ્રમત્તભાવે કરાવી.

આ દિવસોમા પોતાપાદ નામના ચૈત્યમા મુનિઓને ‘યોગ’ ચાલતા હતા, સઘળી ક્રિયા શ્રી અપાદાચાર્યે સ્વયં કરાવતા

બૌદ્ધ દર્શન

કોઈ પણ હોઠોત્તર વ્યક્તિ તરફ માનવસમૂહનો આદર ભક્તિભાવભર્યો હોય એ સદૃશ છે એના શુભો કદવના યોગ બને છે જીવમણુદ પણ એક એવી પ્રતિભાસ પાત વ્યક્તિ હતા જેમના જીવનની આસપાસ અનેક દૃતકથાઓ સંકળાયેલ છે આમ હોવા છતાં જીવમણુદના કુલ, જન્મ અને જીવન પ્રશ્નો અને પ્રાચીન પાઠી પુસ્તકોને આધારે અનિશ્ચયી પ્રમાણોને સામે રાખીને કદી ચકાવ તેમ છે

જીવમણુદના જન્મ પહેલાં પ્રાચીન દિદમા નિજ નિજ સોળ ગણશાસિત રાજ્યો નગા એ રાજ્યોના કેટલાંક રાજ્યો

નિકાયના કહેવા મુજબ તેમનો તારુણ્યમદ, આરોગ્યમદ અને શુભિનમદ સમૂહ નહ યદ ગયો હતો શુદ્ધોદને બુદ્ધ વિવાસમા ડુખ્યો રહે તેવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા અત તે વિવાસી બને તે હેતુથી બુદ્ધના યશોધરા સાથે લગ્ન કરવામા આવ્યા તથાપિ બુદ્ધનો વૈરાગ્ય ભાવના નહ ન થતા સસારના વિચિત્ર પદાર્થોને તમજ બનાવોને જોતા વધુ તીવ્ર બની અને ઉત્તરે તેમણે પોતાની વદાલિસોથી પત્ની યશોધરા અને બાળક રાહુવનો ૧૬મા વર્ષે ત્યાગ કરી મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું તેણે આકાર કાવામનો તાત્ત્વિક ઉપદેશ સાંભળ્યો પરંતુ તેમને એ તોય થયો નહિ ઉત્તરે તપશ્ચર્યા કરીને આત્મમથન કરતા કરતા પચીસ વર્ષની ઉંમરે પોતાની પ્રજાના પ્રકર્ષથી ગૌતમને અરુવેલમા ચાર આર્યમત્યોની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ થઈ અને ત્યાર બાદ વૈશ્યાખિ પૂર્ણિમાના રાત્ર બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું સારનામા કૌલિડન્ય આદિ પચવર્ગીય, પચ ભિખુ જોની સામે પોતે પોતાનો પ્રથમ ઉપદેશ આપીને તેમને ધર્મ ચક્રપવર્તન કર્યું ગણરાજ્યના આદર્શ પર બુદ્ધે ભિખુઓના સઘની સ્થાપના કરી અને માનવ કલેશોથી મુક્ત થાય તે હેતુથી વિનય તથા ધર્મની શિક્ષા જનસાધારણને માગધી ભાષામાં આપી ૪૨૬ વિ પૂ વૈશ્યાખી પૂર્ણિમાના રાત્ર એમી વર્ષની અવસ્થામા કુશીનગરમા નિર્વાણ પામ્યા જન્મ, જોદિસત્ત્વ અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિની ઘટનાઓ એક જ તિથિ વૈશ્યાખી પૂર્ણિમાના રાત્ર બની હતી આથી બુદ્ધ ધર્મ માટે આ તિથિ અત્યંત પવિત્ર માનવમા આવે છે

વિશ્વભરમા ધર્મ પ્રચારનું સર્વ પ્રથમ અવસ્થિત તત્ર

(આચાર સ્વર્ગીય) અને અભિષેકમુદ્રિત (દશનિ
વિષયોનું વિવેચનાત્મક ગ્રંથ) આ પિટ્ટોમા અને નાના મેટ્રા
ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે જેમ કે—મુલપિટ્ટોમા પાત્ર નિ. ૧૩
નિકાય એટલે મૂલમુદ્ર (૧) દીર્ઘ નિ. ૧૫ ૨૬ મુદ્ર, મિશ્ર
નિમાવમા ૧૧૨ મુદ્ર, ત્રિપુરા નિમાવમા ૫૦ મુદ્ર, અનુ-
નિમાવમા ૧૧ નિપાત અને પુદ્ગલ નિ. ૧૫ ૫૦ નાના મેટ્રા
ગ્રંથ, જેના બુદ્ધની ૧૦૩ ઉપદેશાત્મક ગાયત્રી જા. ૫૬૦
ધર્મમુદ્ર નવા બુદ્ધના પૂજ્યમંત્રી અને ૫૬૫ ગાયત્રી
૫૫૦ ગાયત્રીના ત્રણઉપદેશ ત્રણઉપદેશ અને ૫૬૫ મુદ્ર
૬૫ ૩ પુદ્ગલ પા. ૬૬૦ કીર્તિમુદ્ર મુદ્રેશ્વરના કીર્તિમુદ્ર
૫૫૫-મુ, યોગ્ય થા, કીર્તિ ૩૦ મુદ્રેશ્વરના મુદ્રેશ્વરના
દાન, બુદ્ધના ૫૦ મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્ર
છે મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્ર
મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્ર
મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્રેશ્વરના ૫૦ મુદ્ર

આ ચાર મુખ્ય શાખાઓમાં બીજી મધી ગામાઓનો મમાનેશ થઈ જાય છે

(૧) માધ્યમિક શૂન્યવાદના પ્રચારક નાગાજુન જતા તેઓ દમિયુ ભારનાના નિવાની પ્રાદ્યાજુ જતા અને પાછળથી તમાજ બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તેઓએ પાતાના અકાન્ય ૧૨ વડે શૂન્યવાદના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપત્ત કરેલ છે શૂન્યવાદ માને છે કે પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમાણ અને પ્રમાણિત એ ચારેય તત્વ અવગ્નુ રૂપ છે, કારણ કે તેનો વિચાર કરતા તે અસ્તિત્વ ઈની જેમ અવસ્તુરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે આથી આ વાદ બાહ્યાયને કે વિજ્ઞાનને માનતો નથી તેની દૃષ્ટિમાં તો શૂન્ય જ પરમાય સય છે આ શૂન્ય કોઈ અભાવવાદી શબ્દ નથી પરંતુ આ અનિવચનીય તત્વનો દ્યોતક છે જે સત, અસત સદમત્ત કે આ જ નથી જિન નથી આ ચારેય કેન્દ્રિયોથી બિન્ન તથા વિવચન હોવાથી આ પરમાય શૂન્ય નામથી ઓળખાય છે આ આધ્યાત્મિક મધ્યમાર્ગ બતાવનાર દર્શન હોવાથી તેનું નામ માધ્યમિક પણ હોવાય છે

(૨) યોગચાર વિજ્ઞાનવાદ - આ વાદના પ્રચારક તરીકે મૈત્રેયને માનવામાં આવે છે તેમજે અનેક ઘણા લખ્યા છે આ સમ્રદાયની માન્યતા છે કે બાહ્ય પદાર્થનું કંઈ અસ્તિત્વ નથી, પરંતુ ચિત્તનું અસ્તિત્વ છે આથી ચિત્ત જ એક માત્ર સત્તા છે તેઓ વિનાશના પ્રવાહને ચિત્ત કહે છે બહાર દેખાતા પદાર્થો મનની અદર રહેલા છે આથી તેઓ કહે છે કે ૧૨૫

વિના વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થનું જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી કેવળ માનસિક પ્રતિરૂપના આધારે પદાર્થનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી આ મતના પ્રવર્તકોમા વસુભધુ તથા મઘભદ્રનો ઉલ્લેખનીય ફાળો છે

ધાર્મિક વિષયોને લઈને બૌદ્ધમતના જે સપ્રદાય થયેલ છે દીનયાન અને મહાયાન દીનયાનમા બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જેવા મળે છે અને તે ઇશ્વરને બદલે કર્મ અને ધર્મને માને છે ધર્મને લીધે કર્મના ફળનો નાશ થતો નથી પણ પોતાના કર્મનું સાગ જ પ્રત્યેક વ્યક્તિ શરીર, મન તથા નિવાસસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે આમા બુદ્ધ ધર્મ અને મઘગ્રંથોને શરણે જવા કરતા ધર્મ ઉપર વધુ ભાર મૂકવામા આવેલ છે આ ધાનનો મૂળ મત્ર છે જ્ઞાત દોષો મત્ર ભારતના દક્ષિણ તથા પૂર્વના મિથવ, જર્મા, સ્વામ, જાવા આદિ પ્રદેશોમા બુદ્ધની મૌલિક શિક્ષાઓને પ્રાચીન સ્વરૂપને માનનાર દીનયાનનો પ્રચાર છે

મહાયાનવાદી ઘેરવાદને પોતાની દૃષ્ટિથી હેય માનીને તેને દીનયાન એટલે કે નિર્વાણ પ્રાપ્તિનો નિકૃષ્ટ માર્ગ કહે છે અને પોતાના સિદ્ધાંતને મહાયાન કહે છે તત્પર્યં એ છે કે દીનયાન એટલે નાની ગાડી, જેના દ્વારા
પોતાના લક્ષ્યે પહોંચી
મોટી ગાડી, જાના
શકે છે આ

મા દ્વારા
ન એટલે
।

પરિશ્કરણ મુદ્રાધિકાર ૧૪૯

ધાર પ્રકાર છે—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઉપમાન અને શબ્દ (આ ચારેય પ્રમાણોની સવિસ્તાર ચર્ચા આગળ કરાશે)

પ્રમેય—યથાથ જ્ઞાનમાં જામિત થનાર પદાર્થ પ્રમેય કહેવાય છે પ્રમેયતા બાર પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે—આત્મા શરીર ઇન્દ્રિય, અર્થ બુદ્ધિ મન પ્રવૃત્તિ હોય પ્રેત્યભાવ, કૃત દુષ્ણ અને અપવગ

સશય—અનિશ્ચયાર્થક જ્ઞાનને સશય કહે છે તે ૪જ પ્રકારનો હોય છે (૧) માધારણ ધર્મ નિમિત્તક (૨) અમાધારણ ધર્મ નિમિત્તક અને (૩) વિપ્રતિપત્તિ નિમિત્તક

પ્રયોજન—જે ઉદ્દેશ્યથી મનુષ્ય કોઈ કાંઈ મા પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પ્રયોજન છે જેમ જ્ઞાનના ઉદ્દેશ્યથી મનુષ્ય અધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, સ્વર્ગના ઉદ્દેશ્યથી મનુષ્ય યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને મોક્ષના ઉદ્દેશ્યથી શમ-દમાદિના અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે પ્રયોજન ને પ્રકારના હોય ૭ એક દષ્ટ અને બીજી અદષ્ટ ગૌતમ મુનિ ૨૫૯ કહે છે કે વયવર્માય જ્ઞાન પ્રવૃત્તે તદ્ પ્રયાજનવૃ ।

દષ્ટાન—જ્યાંસિને જણાવવા માટેનું જે સ્થળ હોય છે તેને દષ્ટાન કહેવાય છે જેમ જ્યાં જ્યાં પૂમાટો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે આ અગ્નિને જણાવનાર સ્થળ તરીકે રનોદાને કહેવામાં આવે છે અને દષ્ટાન કહેવામાં આવે છે

સિદ્ધાન્ત—જે પદાર્થ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તે—સિદ્ધાન્ત છે

એનું કારણ શરીર છે. જીવાત્માએ પાત્ર કેશોથી પર યવાનું છે. પ્રવિણતા મળ્યું તોત્ત્વા વિષયોડમતત્ત્વમનુત અર્થાત અવિધાથી મળ્યુંને તરીકે વિધાવડે અમૃતત્વને પામે છે એટલે કે સ્વરૂપા વસ્થાનું જ્ઞાન થવું તંતુ નામ મુખ્ય છે.

જીવાત્માની ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે જાગૃત, સ્વપ્ન અને મુષ્ટુપ્ન. એથી પુરીયા અવસ્થા એ ઇન્દ્રિયાતીત ભૂમિકા છે. પુરીયા એ જ પ્રજ્ઞ ત્રણ અવસ્થાની મૂક માણીરૂપે એ અવસ્થા જીવાત્મા ત્રણ અવસ્થાઓની પેલી પાર જઈને પુર્યાવસ્થા સાથે એકરૂપ થાય તંતુ નામ મોક્ષ અવિધા એ જીવાત્માનું કારણ શરીર છે. અવિધાને લીધે જીવ ઇન્દ્રિયાદિ વિષયોમા બધાયેલો પોતાને માને છે. આત્માના ચિત્તન, મનન દ્વારા સત્યનું સમ્યક્ દર્શન થતા જીવ અવિધાથી મુક્ત થાય છે અને તેની સાથે જ તેની બધી જામણાઓ નાશ પામે છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મા અને વિશ્વ સૌન્દર્ય એકત્વ સધાય છે. આથી જીવને જામરત્વ ચિરચાન્તિ સાપડે છે.

મુદ્દિકમ - અદ્વૈત વેદાન્તના મનમા પરમાથ મા અક્ષર (૧-૩૫) પદાય છે. આને જાતમા અથવા પ્રજ્ઞ કહે છે. દૈત ના અવિધાથી કવિપત છે. એના અનુકાર આત્મા અને સ્વ એમ બે પદાયો થાય છે. આમા (૧) ત્રણ પ્રકારનું દોષ છે (૧) જીવ, (૨) ઉપર અને (૩) સાક્ષી કારણીમૂળ માયા-રૂપ ઉપાધિથી વિચિત દોષાથી ઉત્પન્ન કહેવાય છે. અનુકાર જીવ અને તેના કારણથી મુક્ત અજ્ઞાન ઉપાધિથી વિચિત દોષથી જીવ કહેવાય છે. ઉપર

અનુભવ “હુ શરીરી છુ” આ રૂપમા થાય છે એ તન્મૂલક સુખદુ ખનો અનુભવ થાય છે અર્થાત્ દેહમા જ્યા મુખી અહ તા-મમતાનુ જ્ઞાન રહે છે, ત્યા મુખી મુખ-દુ ખનુ જ્ઞાન થાય છે એવું પણ કહે છે—ન હિ વ દારીરસ્ય સત પ્રિયાપ્રિયયોરવહતિ-ગતિ અર્થાત્ શરીરની માથે સખધ રહેવાથી પ્રિય અને અપ્રિયનો નાશ થનો નથી પ્રિયના સ સર્ગને જ મુખ તથા અપ્રિયના સ સર્ગને જ દુ ખ કહેવામા આવે છે આને જ ખધ કહેવામા આવે છે આનાથી છુત્તુ તનુ નામ મુક્તિ આ મુક્તિમા કોઈ અપૂર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી પરંતુ પોતાના મૂળરૂપમા રહેવુ તેનુ નામ મોક્ષ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે અવિધાનો વિનાશ એ જ મોક્ષ છે અવિધાનો નાશ દેવજ વિદ્યા દ્વારા જ થઈ શકે છે આત્માના સાક્ષાત્કારને જ અદ્વૈત વેદાન્તના મતમા વિદ્યા કહેવામા આવે છે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જીવિત દેવા છતાં પણ મુખ્ય કહેવાય છે આને જીવન્મુખ્ય કહેવાય છે પછી જ્યારે આયુષ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યારે તે મોક્ષને પામે છે, પછી જન્મ થનો નથી

સારાથ એ છે કે—શાકર વેદાન્તના અનુસાર પરમાથ મા એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ કૃતસ્ય નિત્ય પદાય છે એના મિથાથ જે અશયશ મક જગત પ્રતીયમાન થઈ રહ્યું છે, તે માયાનો જ વિગ્રહ છે, અર્થાત્ અવિધાનુ જ પવિત્રામ છે વ્રદ્ધનો આજ્ઞા ત્વાર થવાથી પ્રવચનુ જ્ઞાન થનુ નથી બ્રહ્મ એન્ડે અપ્રમા આત્મા અને પરમાત્મામા જે એક તામે છે તે કેવલ ઉપધિનુ

શ્રી વૈષ્ણવ સ પ્રદાય

આ સ પ્રદાયનો પ્રવાહ દ્રાવિડ દેશમા શરૂ થયો છે આ પ્રદાયના આચાર્ય શ્રી રામાનુજચાર્ય છે પણ રામાનુજચાર્યના પરંપરા મૂળ પાલુ હાલુ દ્રાવિડ વૈષ્ણવ ભક્તિમા છે શ્રી રામાનુજ દેવ દ્રાવિડ ભક્તો જેઓ આત્મવારી કહેવાય છે તેઓ યથા છે આત્મવારો ભક્તો કહેવાય છે, જેની સખ્યા બારની છે આ રામાથી સાત પ્રાદ્યલો એક સ્ત્રી, એક ક્ષત્રિય, બે શૂદ્રો અને એક નાર નામની અત્યંત જાતિમા થયેલ છે આ આત્મવારો આદ્રં થના વિષ્ણુ ભક્તો હતા આ સ પ્રદાયમા આત્મવારો ભક્તો પછી ગયાર્થો યથા જેમા સર્વ પ્રથમ શ્રીનાથ મુનિ યથા, ત્યાર પછી નાથ મુનિના પૌત્ર થી ધામુનાચાર્ય યથા, કે જેઓ અનેક શ્રોમા પારગત તેમ જ વાદકુશળ હતા ત્યાર પછી થી પેરૂમ પુર નામના ગ્રામમા શ્રી રામાનુજનો જન્મ થયો, જેમના નાનુ નામ શ્રી આસૂરી કેશવ પેરૂમાલ નથા માનાનુ નામ મિપિરા મીયાર હતુ

શ્રી રામાનુજે પ્રથમૂત્ર ઉપર લખવામા આવેલ બોધાયન તિને અનુસરીને પ્રથમૂત્ર ઉપર બાપ્પ લખ્યુ, જે શ્રી બાપ્પ દીકે જોગબાય છે ત્યાર બાદ તેમના શિષ્યો દ્વારા અનેક શિષ્યો રચના કરવામા આવી, જેને હીપે શ્રી વૈષ્ણવ સ પ્રદાયનો શરૂ પ્રચાર-પ્રસાર થયો.

શ્રી રામાનુજચાર્યનો વિચિત્રદિગ્ગ મત છે જેનો સાર આ

કેવળ છે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે મોક્ષના ઉપાયરૂપ ગણાતા
જ્ઞાન સાધનો ખરી રીતે ભક્તિ દ્વારા જ ઉપયોગી છે માટે એ
મૌલ્ય સાધન છે મુખ્ય સાધન તો ભક્તિ અને પ્રપત્તિ જ છે

સુમેધમા તામાનુ તચાર્યે ચલાવેલો શ્રી સ પ્રદાય કહેવાય છે
જ્ઞાના અનુયાયીઓ કપાળમા ધોળી માટીના બે લીટા કરી, તેની
નીચ એ બેને જોડનારો લીટો કરી અને ઉમા બે લીટાની વચ્ચે
હાથરનો ત્રીજો લીટો કરે છે આના અનુયાયીઓ હક્ષિણમા
વધાર છે

સુનંદ સંપ્રદાય

૬ ગાદિત જથવા બેદાબેદ મનના પ્રવર્તક શ્રી નિમ્બાર્કચાર્ય
 દ્વારા નિબાર્કચાર્યે' વેદાત સૂત્ર ઉપર વેદાત પારિજાત
 સૌરભ નામની નાની ટીકા લખી છે આ ઉપરાંત દશ*દોષી
 જથવા સિદ્ધાન્તલ નામનો એક અન્ય ગ્રંથ લખ્યો છે દશ
 'લાક્ષીમા પોતાના મનના સર્વ સિદ્ધાન્તો દૂધામા નબૂવેલ છે
 નેમ્બાર્કના ચિષ્ય શ્રીનિવાસે વદાત પારિજાત સૌરભ ઉપર
 તાપ્ય લખ્યું છે, અને શ્રીનિવાસના ચિષ્ય પુરુષોત્તમચાર્યે'
 (દશ *દોષી ઉપર વેદાન્ત રત્ન મંજુષા નામની ટીકા લખી છે
 આ ઉપરાંત આ સુનંદ સંપ્રદાયના અનેક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે

તીકે માનતા હતા તેઓએ અનેક ઓળખાણ કરી છે જેમા
પ્રમુખ ઉપર અલુભાષ્ય ભાગવત ઉપર સુબોધીની ટીકા, તત્વાર્થ
૧૫ નિબંધ, પૂર્વ મીમાંસા ભાષ્ય આદિ બધે ઉલ્લેખનીય છે

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો મત શુદ્ધદ્વૈત છે તેઓના મતે પરમેશ્વર
ફોને શુદ્ધ અદ્વૈત છે એ જ પરમ તત્ત્વ છે શ્રુતિ એને પરબ્રહ્મ
કહે છે, સ્મૃતિ એને પુરુષોત્તમ કહે છે, ભાગવત એને શ્રીકૃષ્ણ
જગદ્ગુરુ કહે છે પરમેશ્વર શુદ્ધ છે, નિર્મળ છે, સર્વ પ્રકારના
મળથી, દોષોથી રહિત છે પ્રકૃતિના વિકારોથી એ પર છે,
માયાના દોષ એને લાગતા નથી માયા એને વશ છે એ શુદ્ધ
પરમ તત્ત્વ અદ્વૈત છે, સર્વ વ્યાપક છે એ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ
છે એ પોતે સર્વત્ર સ્વત્ર અને સર્વ પ્રાપ્ત ધર્મોથી રહિત
છે તેઓ કર્તા, કર્તા તથા ભોજ્યા છે જીવો ઉત્થરના અર્થ છે
કથરમા ને ને ગુણો રહેલા છે તે તે ગુણો જીવમા રહેલા છે,
પરંતુ જીવો બદલ થવાથી પોતાના ગુણ બૂલી જાય છે અને તેથી
તેમનામા દીનતા, કલેશ અદિ દોષો પ્રવેશે છે

આ જગત પણ ઉત્થરનું જ સ્વરૂપ છે, પરંતુ એનામા કેવળ
ઉત્થરનો સત્તા-અર્થ જ પ્રગટ થયેલો છે જીવમા સત્ તથા
ચિત્ત અર્થ પ્રગટ થયેલો છે, આનંદ અર્થ નિરોધાવ પામેલો છે
એને નિરોધાવ કહેવામા આવે છે

આ જગત તે ઉત્થરનું કાર્ય છે એ ઉત્થર આ જગતનું
કારણ છે ઉત્થરની ઉત્થાણી આ જગતની રચના થયેલી છે
ઉત્થરની આધાર, પ્રકૃતિ, પરમાત્મા કે કેટલાં અન્ય પદાર્થો જગતનું

પ્રમાણપ્રવાહ, પ્રયોગબેદ સ્વરૂપ અર્થનો વિચાર કરેલ છે તૃતીયાધ્યાયમાં શ્રુતિ સિદ્ધિ આદિ પ્રમાણોમાં પૂર્વ પૂર્વના પ્રાબલ્યનો વિચાર કરવામાં આવેલ છે આથી મિદ્ધ થાય છે કે સર્વત્ર બધાનું નિર્ણાયક શ્રુતિરૂપ એક જ પ્રમાણ છે, અને તેની અપેક્ષાએ બધા પ્રમાણો દુર્બળ છે ચતુર્થાધ્યાયમાં પ્રધાન અપ્રધાનીનૂત પ્રયોગતૃત્વનો વિચાર, પચમમાં શ્રુતિ આદિ છ પ્રમાણોનો વિચાર, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્મ, કર્મનો અધિકારી આદિની ચર્ચા, સપ્તમ અધ્યાયમાં અનિદેશનો, આઠમા અધ્યાયમાં પ્રત્યક્ષ વચનના અભાવમાં પણ સ્પષ્ટ વિગેશી અતિદેશનો તેમજ આપદ્ધિ વિગેશી અતિદેશનો વિચાર, નવમામાં કુંઠનો વિચાર, દશમામાં બાધના દેતુબૂત દ્વાર લેપના વિધાનનો, અગીયારમા તત્ર વિષયક તેમજ બારમા અધ્યાયમાં પ્રસંગ, તત્રી, નિર્ણય, સમુચ્ચય અને વિદ્વદનો વિચારમાં કરવામાં આવેલ છે

ત્રીમાસાનુ ગુણ્ય ર્થેય વૈદિક કર્મકા ની પુષ્ટિ કરવાનો છે તે પુષ્ટિ બે રીતે કરવામાં આવેલ છે (૧) વૈદિક વિધિ નિરૂપાનો અથ સુમજવા માટે અને એક બીજામાં બેની સ મતિ બેસાડવા માટે બ્યાખ્યા પદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો અને (૨) કર્મકાના મૂળ સિદ્ધાંતોનું સુષ્ટિ દ્વારા પ્રતિપાદન કરવું

કર્મકાદ માને છે કે આત્મા અવિનાશી છે તથા મૃત્યુ પછી પણ વિદ્યમાન રહે છે અને સ્વર્ગમાં કર્મોના ફળને ભોગવે છે કાઇ બેવી શક્તિ છે કે જે કર્મોના ફળને મુરશિય રાખે છે તેદ અજ્ઞાન છે અને આ જગત સત્ત્વ છે આથી આપણુ જીવન અને ક્રમ સ્વપ્ન માત્ર નથી અર્થનૂ મિથ્યા નથી

આપણી ઇન્દ્રિયો જ બાહ્ય વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિનુ સાધન છે તેના દ્વારા જગત ને રૂપે દેખાય છે, તે રૂપમા જગત સત્ય છે આ સસારમા ત્રણ પ્રકારની વસ્તુઓનુ જ્ઞાન આપણને થાય છે (૧) શરીર ને બોધાયતન છે, (૨) ઇન્દ્રિયો ને ભોગમાધન છે અને (૩) પદાર્થ ને ભોગવિષય છે આ ત્રણ વસ્તુઓથી યુક્ત ના રૂપ આ મસાર અનાદિ તથા અનંત છે મીમાસા દર્શન મૂલ જગતની ઉત્પત્તિ તેમજ પ્રલયને માનતુ નથી વ્યક્તિ ઉત્પન્ન અને નાશ પામે છે આ રીતે જગતને સત્ય સ્વીકારી અને વેદ દ્વારા પ્રતિષ્ઠાદિન સ્વર્ગ નરક, અદ્વૈત આદિ અનેક અતીન્દ્રિય વિષયોની રજુ સત્તા માને છે આથી મીમાસા દર્શન અનેક વસ્તુવાદી છે

મીમાસાદર્શન મયની ઉત્પત્તિ માટે કારણ ઉપરાત શક્તિને પણ માને છે આ શક્તિ એક વિશિષ્ટ પદાર્થ છે

મીમાસાના મને આત્મા કર્તા તથા બોધતા બને છે તે વ્યાપક તેમજ પ્રતિ શરીરમા ભિન્ન છે જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ તથા ઇન્દ્રિયો શુભ તેમા સનવાય મળવશી રહે છે આથી આત્મા જ્ઞાન સુખાદિરૂપ નથી કુમારિવના મને તેા આત્મામા ચિત્ તથા અચિત્ બને અશ રહે છે આમા ચિદશથી આત્મા પ્રત્યેક જ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે અને અચિદશથી તે પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે આત્મા વૈતન્ય સ્વરૂપ નથી પણ વૈતન્ય વિશિષ્ટ છે આત્માનુ જ્ઞાન આત્મ સચિત્તિ દ્વારા જ થાય છે આત્મા જ્ઞાનનો કર્તા તેમજ જ્ઞાનનુ કર્ત્ર બને એમી ગાયે છે આત્મા જ્ઞાન વિદિ । અર્થાત્ નુ

વૈશેષિક દર્શન

મગવાન કણાદ અથવા ક્રોતાન-વૃત્તિથી પોતાનો અવગત નિર્વાહ કરતા તેઓએ જે અપૂર્વ જ્ઞાન-મહાર લોકકલ્યાણ માટે કરેલ છે, તેનાથી કેવલ આશ્વર્ય જ નહીં, પણ સમસ્ત સંસાર તેનો જાણી રહેશે. મહર્ષિ કણાદ કૌશભાં પોતા અનાજના દાણાઓને એકત્ર કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. આથી તેમને કણાદ કહેવામાં આવે છે. એમના દયનનું નામ વૈશેષિક છે, કારણ કે આ દયનમાં વિશેષને પણ પદાર્થ માનેલ છે. આ દર્શનને જોવાથી દયન પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમના પિતાનું નામ વૈશ્વ હતા. મહર્ષિ જોતમની મહા મહર્ષિ કણાદ પણ પ્રમાણ પ્રમેયાર્થે તે પદાર્થના તત્ત્વર નથી એમની પ્રજ્ઞા માને છે.

છીલાવની અથ, લોગાદિ ભાષકર દૂત તકં કૌમુદી, જગીશ દૂત તકંમુત મિત્રમિત્ર રચિત પદાર્થ ગદ્યિકા જગીરથ મિત્ર દૂત દ્રવ્ય પ્રકાશિકા, વિશ્વનાથ પચાનન દૂત ભાષા પરિચિતે, જેના પર પોને સિદ્ધાન્ત મુખ્યાવતિ નામની ટીકા લખેલી છે આજા બટનો તક મ અથ જધામી અન્ય ન લોભપ્રિય મથ બન્યો છે જે મુરત અને મ દિપ્ત દોવાથી છાનોપયોગી જૂન જ બન્યો છે આના ઉપર અથકારે તક સ અથ દીપિકા નામની ટીકા લખી છે આ ઉપાત તકંમ અથ ઉપર નીતકક ટી તકં દીપિકા પ્રકાશ જીનિવાસની મુરતલરુ, ગોવધન દૂત ન્યાયમોધિની આદિ અનેક ટીકાઓ લખાયેલ છે

તત્ત્વમીમામા

આ સત્તારમા જેટલા પ્રાણી છે તે બધા દુ ખથી પૂરવા હકે છે અને તે પરમાત્માને જાળ્યા મિત્ર થઈ શકે તેમ નથી આથી સુતિ કહે છે કે-નદર વિન્નિદાતિમમુનેતિ । નાદ પાયા દિલ્લે જયનાર અર્થત પરમાત્માને જાળ્યે જ આન્યતક દુ ખથી મુક્ત થવાય છે ખીજે કોઈ માથ નથી પરમ મના આ તારકાર અવગુ મનન અને નિદિધાતનથી થાય છે

વેદોચિત દર્શન મુખ્યત્વે બે પ્રમથ માને છે (૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) અનુમાન અનુપવચિતપ્રમાણનો પ્રત્યક્ષમા અને જાગિના પ્રમાણોને અનુમાનના અનર્જાય કહે છે વેદોચિતે જગતની વસ્તુઓને માટે પદાર્થ સજ્જે આવહાર કહે છે જાગિનાર જાગિદેવજ અને કેદરજ આ પદાર્થો આમા ૧ ૭૬૫ છે

જન્ય ઇન્દ્રિય એટલે શરીરમાં અધિષ્ઠિત તે યત્ર જેના દ્વારા પ્રત્યક્ષ વિષયનું જ્ઞાન થાય છે શુદ્ધ પૃથ્વીના પરમાણુઓથી જે ઇન્દ્રિય બની છે, તે પ્રાણેન્દ્રિય કહેવાય છે આના દ્વારા ગંધ અહુણ થાય છે આ ઇન્દ્રિય નાસિકાના અગ્રભાગમાં રહે છે અને પૃથ્વીના વિશિષ્ટ ગુણ ગંધને અહુણ કરે છે શરીર અને ઇન્દ્રિયના મિલાય જેટલી પથિંવ વસ્તુઓ સમારમાં છે, તે વિષય કહેવાય છે આ બધા વિષયો જીવના ઉપભોગ માટે હોય છે હા ન માગી, પથર, ફળ, ફુલ આદિ

જલ-સ્પર્શ સ્પર્શવાચ્ય ઓપો દ્રવા સ્નિગ્ધા અર્થાત્ જલમાં રૂપ, રસ અને સ્પર્શ આ ગુણો રહેલા છે દ્રવત્વ જલનો સ્વાભાવિક ગુણ છે ચિકામપણું તે જલનો વિશેષ ગુણ છે જલ પર માણુ રૂપમાં નિત્ય અને કાયરૂપમાં અનિત્ય છે કાયંરૂપી જલના ત્રણ ભેદ થાય છે શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષય જલનું શરીર વૃક્ષલોકમાં માનવામાં આવે છે રમનેન્દ્રિયના અગ્રભાગપરે રમનું અહુણ કરાય છે નદી, સમુદ્ર આદિ જલના વિષયો છે

તેજ—ત્વચ સ્પર્શવાચ્ય અર્થાત્ અગ્નિમાં રૂપ અને સ્પર્શ બે ગુણ હોય છે શુદ્ધ અગ્નિનો સ્પર્શ ઉષ્ણ અને રૂપ ભાસ્પર હોય છે અગ્નિ પણ પરમાણુ રૂપમાં નિત્ય અને સ્પર્શરૂપમાં અનિત્ય છે શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષયભેદથી કાયંરૂપ અગ્નિ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે આત્મેષ શરીર અપોનિષ્ઠ હોય છે એનું અગ્નિત્વ સૂર્યલોકમાં બતાવ્યું છે તેજ પરમાણુઓથી જે ઇન્દ્રિય બની છે તેને અહુરિન્દ્રિય કહે છે આના દ્વારા રૂપનું - ન થાય છે

હૃદય એ મનનુ અધિષ્ઠાન છે તે ઇન્દ્રિય સાથે નયોગ થાય છે તે ઇન્દ્રિયના વિષયને મન તાકાળ ચક્રબુ કરી લે છે મનના વિષયો ચિન્ત્ય, વિચાર્ય ઉદ્ધ, શ્રેય અને સક પ્ય-આ પાન્ય મનના વિષયો છે તેમ આયુર્વેદમા કહેવ છે

ગુણ—ગુણ દ્રવ્યાદ્યથી હોય છે, ન નિરાધાર રહી શકતુ નથી ગુણ અગુણવાન હોય છે એટલે કે ગુણનો ગુણ હોનો નથી ગુણ સયોગ કે વિભાગ સાથે કોઈ મન થ પરાવનો નથી સારાશ એ છે કે ગુણ-દ્રવ્યાધિનત્વ, નિર્ગુણત્વ અને નિર્ગિયત્વ હોય છે ગુણના ચોવીસ ભેદો છે—રૂપ રસ ગંધ રૂપરસ, સ્પર્શ, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ સયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, શુદ્ધિ, મુખ, દુ ખ, ઇચ્છા, દ્વેષ પ્રયાન ગુરુત્વ, રોદ્ધ, ધર્મ, અધર્મ, શબ્દ અને સંસ્કાર

કર્મ—જે એક જ દ્રવ્યને આસપે રહે, પોતે ગુણથી રહિત હોય અને સયોગ-વિભાગનુ નિરપેક્ષ શા ભુરે થ તે કર્મ કહેવાય છે કર્મ પાંચ પ્રકારનુ છે ઉચેચક, અપરંપણ, આકુચન, પ્રસારણ અને ગમન

સામાન્ય-સામાન્ય એટલે જનિ, જે સમન રૂપથી જન્મી વસ્તુઓમા રહે શા ના નામ સંસારના પ્રયોજ ૨ છે પરંતુ જનિ જનિ એક જ છે જનિ સ્વરૂ એક હોય છતાં પણ અનેક અજ્ઞિઓમા સમવેત રહે છે અર્થે જનિને અજ્ઞિ કહે તે નામ નિર્મિત નાશ થને નથી જનિના એ ગુણ

સબધ તો અનાદિ અને અનત છે સમવાય સમધ નિત્ય છે અને અતીન્દ્રિય હોય છે આથી પ્રત્યક્ષ દ્વારા સમવાય સબધનું જ્ઞાન થઈ શકે નથી, પરંતુ અનુમાન દ્વારા જ થઈ શકે છે સમવાય સબધ અવયવ-અવયવીમા ગુણ-ગુણીમા ક્રિયા-ક્રિયાવાનમા, જાતિ-વ્યક્તિમા અને વિશેષ નિત્ય દ્રવ્યમા રહે છે

અભાવ—મુષિં કણાદે પદાર્થોની સૂચીમા અભાવનું નામ આપેલ નથી પ્રશસ્ત્ર પાઠ બાખ્યમા પણ છ પદાર્થોનો ઉલ્લેખ એવા મળે છે, પરંતુ કાલાન્તરમા અભાવ પણ પદાર્થોની યજ્ઞીમા આવી ગયો અને આ રીતે વૈશેષિક દર્શનમા સાત પદાર્થ મનાયા હાયા સૂક્ષ્મ પદાર્થોમા અભાવની પરિભાષા આ પ્રમાણે છે પ્રતિયાગિજ્ઞાનાષીતજાતોઽમાવ અર્થાત્ જે પદાર્થનું જ્ઞાન તેના પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વિના થઈ શકે નહીં તેને અભાવ કહેવામાં આવે છે ઘટ જ્ઞાન વિના ઘટાભાવનું જ્ઞાન થઈ શકે નહીં અભાવનું જ્ઞાન તર્જા ભાવજ્ઞાન ઉપર નિર્ભર રહે છે

અભાવ ચાર પ્રકારનો માનવામાં આવે છે પ્રાગભાવ, પ્રદેશ બાવ, અત્યન્તા બાવ અને અન્યોન્યા બાવ દ્વારા પ્રાચીન આચાર્યોનો અભાવનો પાલન બેઠ માન્ય છે નં છે સામયિકા બાવ. કિન્તુ અધુનિક પ્રદેશર આ પાલન બેઠનો સ્વીકાર કરતા નથી

સૃષ્ટિ અને પ્રલય

ન્યાય અને વૈશેષિકમા મનાનુસાર પરમ પુણ્યના હરે નથી સૃષ્ટિ થાય છે આ સર્વોત્તમ કેવી રીતે થાય છે તેનું વર્ણન પ્રદેશ પાઠાભાષે આ પ્રમાણે કર્યું છે

આ ઉપરાંત તેમને વૈવરિક ૧ કહેવામાં આવે છે કારણ
તેમનું ક્ષેત્ર તમના મતની સ્થાપના કરવાનું નહિ પણ વૈરિક
માર્ગનુયાયી લોકોના પક્ષનું ખર્ચ કરવાનું જ હોય છે ખાઓ,
પીઓ અને મળ કરો આ તેનું સૂત્ર છે આથી તેનું નામ
ચાર્લક પુત્ર છે ચાર્લક યજ્ઞ વર્ષ બોજન કરતું ઉપરથી પાત્ર
છ ગુણસ્થાન ચાર્લક પી વ્યાખ્યા કરતા મધુ છે કે આ લોકો પુણ્ય
પાપાદિક પર્યાય વસ્તુ જાતને ઉઠાવી દે છે કદાચ તેઓ બોલવામાં
પણ નીદા દોવાથી પણ તેઓ ચાર્લક કહેવામાં હોય ચાર્લક
મન પ્રત્યક્ષ ન જ માને છે અને જૌતિક જગતને જ ચરમ મત
અને લૌકિક મુખને પરમધમ માને છે

પ્રમાણ વિચાર-ચાર્લક દર્શન મુખજનના પ્રમાણ મજબી
વિચારો ઉપર જ આધારિત છે ચાર્લક દર્શન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને
જ માને છે ઉન્નિય દ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ તે જ વધતી જાય
છે તેઓ કહે છે કે અનુમાન પ્રમાણ નિષ્ફળ માટે નથી જાય
તેને યજ્ઞ પ્રમાણ પ્રામાણિક નથી કારણ કે અપ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના
મજબૂતા યજ્ઞ વિધાન કરવા લાગે છે, શકે નહિ અથી
વેદને જે અપૌત્રવેશ માને છે તે તમની જાણિ છે મટે
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ જોઈમાત્ર પ્રમાણ છે

૧૪૪ મીમંસા—ચાર્લક દર્શન પૃષ્ઠ ૧૭૭ જે જાને વધુ
જ ચાર જ જગતના તત્ત્વ છે તેમ ને છે જ દ્ય જગત
કૌટિલ્યે તથા જૌતિક દર્શન આ ચાર મૂળ તત્ત્વો ઉપર
કેવેર છે કારણે દ્ય તેઓ યજ્ઞોત્તિ અપ્રત્યક્ષ ન વસ્તુ છે

આપણે મુને વિશ

૧. મને મને મને મને મને મને મને મને મને મને
 ૨. મને મને મને મને મને મને મને મને મને મને
 ૩. મને મને મને મને મને મને મને મને મને મને
 ૪. મને મને મને મને મને મને મને મને મને મને મને
 ૫. મને મને મને મને મને મને મને મને મને મને રો
 ૬. મને મને મને મને મને મને મને રો
 ૭. મને મને મને મને મને મને મને રો
 ૮. મને મને મને મને મને મને રો
 ૯. મને મને મને મને મને રો
 ૧૦. મને મને મને મને રો

વડદર્શન મુખોધિકા ૬૧

નવીન અદિતીય હીપક છે જે પદાર્થના માગોપાગ રવરૂપનું
જ્ઞાન કરાવે છે બાહ્ય હીપકથી પદાર્થ જોળખવામા ભૂલ થાય
પણ સ્યાદ્વાદરૂપ આન્તર હીપકથી ભૂલ થવાનો કદી સંભવ નથી

ખરેખર સ્યાદ્વાદ એ અનુપમ અમૃત છે જેના પાનથી
અજ્ઞાનનું મૃત્યુ થાય છે, અણુમુખજ અદૃશ થાય છે, પદાર્થ
પ્રયેની પક્કડ મજબૂત થાય છે, પ્રતિવાદીઓ પાછા હટી છે
જેન દર્શનનો જય જયકાર થાય છે

એ સ્યાદ્વાદને અતરના નમસ્કાર

૧ સ્વાદસ્તિ પ્રત્યેક પાઠ્ય વિધિ ધર્મની કલ્પના વડે કથયિત્ અસ્તિત્વ સ્વરૂપ છે

૨ સ્વાદ્વાસ્તિ દરેક વસ્તુ નિષેધ ધર્મની કલ્પનાએ કથયિત્ નાસ્તિત્વરૂપ છે

૩ સ્વાદસ્તિ-સ્વાદ્વાસ્તિ પ્રતિ વસ્તુમાં વિધિ અને નિષેધ રૂપ ધર્મોર્થી કથયિત્ અસ્તિત્વ અને કથયિત્ નાસ્તિત્વ સ્વરૂપ છે

૪ સ્વાદવક્તવ્ય પ્રત્યેક પાઠ્ય એક માથે વિધિ નિષેધ રૂપ ધર્મોર્થી કથયિત્ અવખલ્લ સ્વરૂપ છે

૫ સ્વાદસ્તિ-અવક્તવ્ય પ્રત્યેક વસ્તુ વિધિરૂપે કથયિત્ અસ્તિત્વ અને એક માથે વિધિ નિષેધરૂપ ધર્મોર્થી કલ્પનાથી કથયિત્ અવખલ્લ સ્વરૂપ હોઈ તે કથયિત્ અસ્તિ અવખલ્લ છે

૬ 'સ્વાદ્વાસ્તિ-અવક્તવ્ય પ્રત્યેક પદાર્થ નિષેધરૂપ ધર્મથી અને એક માથે વિધિ નિષેધરૂપ ધર્મની કલ્પનાથી કથયિત્ નાસ્તિ અવખલ્લ છે

૭ સ્વાદસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય' દરેક પાઠ્ય ધર્મથી વિધિ અને નિષેધરૂપ ધર્મની કલ્પનાથી અને એક માથે વિધિ નિષેધ રૂપ ધર્મોર્થી કલ્પનાથી કથયિત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય સ્વરૂપ છે

ઉપરના દરેક ભાગના આરભમાં સ્વાત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે તેનો અર્થ 'કથયિત્=અપેક્ષા વિશેષે', એવો થાય છે ધર્મી વચ્ચે કથયિત્ શબ્દનો ઉપયોગ 'કર્ષક અથો' એવા અર્થમાં કરવામાં આવે છે

તૃતીય ભગ-ધર્મ આદિ પ્રત્યેક વસ્તુમાં અસ્તિપણુ પણ છે તેમ નાસ્તિપણુ પણ છે છતાંય તે અસ્તિ નાસ્તિપણુ અવ્યવસ્થિત નથી અને અપેક્ષા વિશેષ છે જે અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ છે તે અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ નથી અને જે અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છે તે અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ નથી, અર્થાત્ આ અસ્તિ-નાસ્તિપણુ નિરપેક્ષ નથી, સાચેય છે આ આશય સ્પષ્ટ કરવા આ ભગવત્ નિર્દેશન કથું છે

ચતુર્થ ભગ-પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનતા ધર્મો અસ્તિ સ્વરૂપે છે, તેમ અનતા ધર્મો નાસ્તિ સ્વરૂપે છે આ કરેક ધર્મો એક માથે એક શબ્દથી કહી શકાતા નથી, તેથી બધા ધર્મોની એક સાથે વિવક્ષા કે વી હોય તો તે અવજન્ય ન કરી શકાય તેવા બની જાય છે તેથી આ ભાગમાં અવજન્ય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છતાં આ અવજન્યપણુ પણ આપેક્ષિક છે કેમકે આ હુમ્મીકન ઉપદેશન અપેક્ષાએ છે, અન્ય અપેક્ષાએ આનાથી બિડા સ્વરૂપ પણ ધરી જ શકે છે આ આશયથી ‘ત્યાત્ અવજન્ય’ ભગ શબ્દ છે

પાંચમ ભગ-જ્યારે પદાર્થના અમુક અશની ‘અસ્તિ’ સ્વરૂપે વિવક્ષા કરી શેષ અશના અસ્તિ-નાસ્તિપણુને અવજન્ય ગણવામાં આવે ત્યારે અપેક્ષાવિશેષે આ ભગ બને છે

ષષ્ઠ ભગ-જ્યારે વસ્તુના અમુક અશની પર સ્વરૂપે નાસ્તિ પણાની વિવક્ષા કરી શેષ અશના અવજન્ય સ્વરૂપને મુખ્યત્વે વિચારણા કરાય ત્યારે અપેક્ષા વિશેષે આ ભગ બને છે

નય

પ્રત્યેક પદાર્થ અનત ધર્મથી યુક્ત છે તેમાના કોઈ એક ધર્મને મુખ્યપણે બ્રહ્મ કહી શેષ અન્ય ધર્મો પ્રત્યે ઉદામીન ભાવ=મૌલુભાવ રાખીને પદાર્થનું જે વર્ણન કરવું તેનું નામ નય છે

નય=વિચાર, નય=અભિપ્રાય

પદાર્થના એક સ્વરૂપનો મુખ્યપણે વિચાર તેનું નામ નય નયો અસૂચ્ય છે જેટલા વિચારો તેટલા નયો નયો અનત છે જેટલા ધર્મો પદાર્થના તેટલા નયો થાય

અહિં નયોનો જુદી જુદી રીતે વિચાર ઘટ શકે છે

નથી પણ અનેક અપેક્ષાએ વિચારે છે, ક્યારેક પદાર્થને સામાન્ય પણે વિચારે છે, ક્યારેક વિશેષપણે પણ વિચારે છે નવગમ -નગમ

(૨) મ અહનય —જેને યોડામા ઘણુ અહણ કરવાનો—સ અહ કરવાનો સ્વભાવ છે, અર્થાત્ જે વિશેષ પદાર્થોને પણ સામાન્ય સ્વરૂપે અહણ કરે છે જેમ કાઈ એક નામ લેવાથી તે નામને તેના અર્થગુણ, સર્વપર્યાય સાથે અહણ કરે ઘણા મનુષ્યો હોય તેમા સ્વને મનુષ્યત્વથી અગ્રી લે, એકપણે બતાવે આ નય સામાન્યને માને છે તેથી વિશેષન બતાવતો નથી

(૩) વ્યવહારનય —જે લોકવ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે જેમા બહુવિધાએ ઉપચાર છે તે વ્યવહારનય

આ નય સામાન્યને વિશેષપણે અહણ કરે છે સ અહનયથી અહણ કરેલ પદાર્થોને વિધિપૂર્વક બિન બિન્ન કરે છે પદાર્થોના બાદ સ્વરૂપને-ગુણોને તે તે પદાર્થ માને છે

આ નય પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવા ગુણોને માને પણ અદરના પરિણામોની અપેક્ષા આ નય રાખતો નથી, આની દ્રષ્ટિ આચાર અને ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ તરફ હોય છે

(૪) જગુમૂત્રનય —જહુ એવે સરળપણે મૂત્ર-વિચારે તે જગુમૂત્ર

અર્થાત્ આ નય વર્તમાનમા જે પ્રમાણે દેખાય તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે, પણ ભૂત કે ભવિષ્ય સામુ જોતા નથી ગૃહસ્થ

